

ראשית ההתנחלות היהודית בעמק החולה בשלהי המאה הי"ט

מבוא

עמק החולה נחשב לאזור פורה ובעל פוטנציאל יישובי רב בגלל היותו משופע במים, בבעלי-חיים (דגה, ג'מוסים וכו') ובצומח, שהיו רנטביליים כענפי פרנסה במשק המסורתי. יתרה מזו, בשלהי המאה הי"ט רווחה סברה, שקרקעותיו של העמק פוריים במיוחד, וניתן יהיה לבסס עליהם התיישבות חקלאית רחבת היקף. בשל כך התרבו הנסיונות לרוכשו על-ידי גורמים בעלי עניין כלכלי: אירופאיים ומקומיים. בין השאר נעשו ניסיונות אחדים להתנחל בעמק על-ידי בני "היישוב הישן" ו"אגודות חובבי ציון".

עניינו של מאמר זה להאיר את נסיונות ההתנחלות הראשונים של היהודים בעמק החולה. זאת-על רקע חשיבותו הכלכלית של העמק וכחלק מתהליך הפרודוקטיביזציה של היישוב הישן וראשית ההתנחלות הציונית – מטעם אגודות חובבי ציון – בארץ הקודש.

א. עמק החולה – הבטים גיאוגרפיים והידרולוגיים

עמק החולה מחולק ל-3 חלקים: בצפון – החלק הטוב ביותר לעיבוד; במזרח – השטח המכוסה ביותר בביצות, שישנם בו קני-סוף ושטחי מרעה לבופלו (ג'מוסים); בדרום – שטח, שהוצף במים בעטיו של פרץ בולתי. פרץ זה יצר סף בגובה של 600 מ', שהפריד בין הכינרת לעמק החולה, שהיו בעבר הגיאולוגי עמק אחד, וכך נוצרה תצורת הנוף, כפי שקיימת בימינו. הביצה תפסה שטח של 37,000 דונם, המוצף במים בקביעות, ובנוסף לכך 12,000 דונם, המוצפים מים בתקופת החורף. הנטייה להפיכתו של העמק לביצה – מוסברת בשיפוע מועט של הקרקע ובהיעדר הבדלי גובה בין פני נהר הירדן לפני-הסביבה. לפיכך מוצף השטח כתוצאה מירידת גשמים ועליית מפלס הירדן. התפשטות הביצה צפונה בעונה הגשומה – גדולה יותר בצידו המערבי של העמק מאשר בצידו המזרחי. העמק מבורך במים רבים בגלל הסיבות הבאות:

- א. היותו אגן ניקוז של נחלים רבים; החשובים שבהם – הדן והחצבני.
- ב. קיומו של "אגם החולה", המפריד בין חלקו הצפוני של העמק לחלקו הדרומי.

תאריכים: עמק החולה, התיישבות, ציונות, גיאוגרפיה-היסטורית.

ג. ריבוי מעיינות תת-קרקעיים בתחומו, כאשר המעיינות שבמערבו של העמק מרובים וגדולים ביחס לאלו המצויים בחלקו המזרחי; והגדול שביניהם הוא עין-אל-מלחה.²

התנאים הגיאוגרפיים, ובמיוחד – ההידרולוגיים, של העמק הינם המפתח להבנת הבעייתיות, שעמדה בתכנון הבראתו של העמק והכשרתו להתיישבות חקלאית רחבת-היקף. תנודות המים באזור, שנעו בקיצוניות בין ס"מ אחד עד ל-1.4 מ' – היוו גורם מכריע בכל השיקולים ההתיישבותיים/כלכליים³, ואף בהיבטים המדיניים הקשורים ברכישתו. הדיונים, שנערכו בין בעלי המנדט באיזור: אנגליה וצרפת – עם סיום מלחמת העולם הראשונה – התחשבו לא מעט בתנאים אלו, בבואם לשרטט את גבולות ההפרדה ביניהן.⁴

התנאים הפיזיים והאקולוגיים של העמק היו יעד לחקירות טכניות מרובות, שהחלו בשלהי המאה הי"ט והולידו הערכות שונות וגישות מנוגדות לשיטת הבראתו הרצויה ולהיקף ההשקעה הפיננסית הדרושה כדי להוציאן לפועל. ריבוי התוכניות וההתחלות החלקיות, שנעשו לפרקים בניסיון להבריאו, ושנסתיימו כולן בכשלון – היו לרועץ וסיבכו בצורה לא מעטה את קידום הבראתו – עד לייבושו וניקוזו הסופי של עמק החולה בשנות ה-50 של המאה ה-20 על-ידי הקק"ל.

ב. ההתיישבות בעמק החולה במאה הי"ט

ההתיישבות בעמק הינה עתיקת יומין. ממצאים ארכיאולוגיים מצביעים על ראשית קיומה של תרבות חומרית באזור למן התקופות הפרה-היסטוריות.⁵

התהוותם של שמותיו הרבים, שנשמרו במשך אלפי שנים, מעידים על רצף ההתיישבות בו, ועל חשיבותו וייחודו הכלכלי.⁶ עמק החולה מכונה על-ידי יוספוס "ארץ מעיינות מים", והאגם המצוי בו נקרא בפיו "יאור סמך".⁷ בערבית נתגלגל שמו ל"ים-סביכי" על שום סבך העצים וצמחי הביצה הנפוצים בו, שהיו מקור פרנסה לתושביו; כמו כן גזרו הערבים מהשם "סמך" את שמו של הדג, החי באגם ומהווה אחד ממקורות המזון העיקריים לתושביו.⁸

בתקופה הממלוכית נקראה ימת החולה בשם "ברכת קדס".⁹ במאה הי"ט נקרא האגם "מי-מרום" ככל הנראה, בשל טעות בזהויו הגיאוגרפי של האתר עם מי-מרום התנכ"ית, והעמק מכונה "מגר אל ח'יט", שפירושו מישור החיטה; על-פי מסורת הערבים כונה כך העמק משום החיטה הרבה והברוכה שגדלה בו – בניגוד להרים החשופים שסביבו. יש הטוענים, שמשמעות השם באה לציין את מבנהו המורפולוגי של העמק שהוא ארוך וישר כחוט¹⁰. הערבים, תושבי הביצות, בעמק כינוהו בשם "בלד אל חיר", שמשמעו: אדמת השפע.¹¹

עמק החולה היה מוקד משיכה להתיישבות חקלאית בשל המים הרבים המצויים בו ובשל מיקומו הגיאוגרפי. בשנת 1099 כבשו הצלבנים את האזור מידי הערבים, ששלטו בו החל משנת 640. הצלבנים החזיקו בו עד שנת 1291. ב-1260 נבנה גשר בנות יעקב, שתרם רבות לפיתוחה של דרך הים העתיקה מעכו לדמשק;

ראשית ההתנחלות היהודית בעמק החולה בשלהי המאה הי"ט

גשר זה היה אחד מהגורמים העיקריים להיווצרותן של הביצות בעמק, ושימש יעד מרכזי לתוכניות הנדסיות שגובשו להבראתו. ב-1291 נכבש האזור על-ידי הממלוכים, שהחזיקו בו עד 1517 – זמן שבו השתלטו עליו העות'מנים. בתחילת המאה ה-י"ט – על-פי המתואר בספרי המסעות המתייחסים לאזור – חלה נסיגה בהתיישבות: לא היה יישוב קבוע בעמק החולה, פרט לשבטי בדואים נודדים שפקדוהו לפרקים ולערבים, שחיו דרך קבע ברמת הגולן, שנהגו לרדת לעמק מדי שנה בשנה בעונה-היבשה לשם גידולי קיץ. השלטונות העות'מנים גילו אזלת-יד ולא השתלטו על הבדואים שעשו באזור ככל העולה על רוחם. בתקופת שלטונו של איברהים פחה (1832-1841) הושב הסדר על כנו, ושבטי הבדואים רוסנו והוגבלו בכל שטחי הארץ. נוצר מצב של ביטחון יחסי, אשר כתוצאה ממנו יושבו עמקי הארץ, וביניהם – עמק החולה.

איברהים פחה השתלט על קרקעות העמק והפכן ל "אדמת מדינה", ואילו הקרקעות בהרים שמסביבו נשארו רכושם של הכפריים מתצביה שברמת הגולן.

לאיזור החלו להגיע בני שבט "הע'וארנה" – בעידודו של איברהים פחה, אשר העניק להם הקלות רבות; בין השאר הוא פטרם ממיסים לתקופה של 6 שנים וסיפק להם זן חדש של כותנה לגידול בעמק. היישוב הדליל בעמק – גם לאחר בואם של "הע'וארנה" והרצון לנצל את אדמותיו – הניעו את איברהים פחה להביא פלאחים מקצועיים ממצרים – כחלק ממגמתו להפוך את ארץ ישראל ליעד ליישובם של עודפי האוכלוסיה מהדלתה של הנילוס – ולהחכיר להם מאדמות החולה. פעילותו ההתיישבותית של איברהים פחה נשאה פרי, ככל הנראה, והצלחות ראשוניות מעיבוד הקרקעות החלו למשוך לעמק תושבים נוספים; ביניהם שבט ה"גבאורינה" – שמוצאו, ככל הנראה, מאזור ים המלח. שבט זה נדד לעמק החולה והצטרף למתיישבים האחרים, שהובאו ביזמתו של איברהים פחה, או הגיעו לאזור בכוחות עצמם בשל ההקלות שהנהיג.¹²

השמועות על אודות עלייתו הכלכלית של העמק – משכו גם את תשומת לבם של היהודים, שחפצו להתפרנס ולהיבנות ממנו; באיגרת, שנשלחה לסיר משה מונטיפיורי על-ידי ארבעה יהודים מהגליל בשנת 1849 מביעים הם משאלה לקבל זכויות דייג ואישור לחכירת אדמות בעמק החולה. הם מבקשים, שמונטיפיורי ישתדל למענם בעניין זה אצל רשויות הממשל העות'מני.¹³

על התעניינות נוספת של יהודים בעמק החולה יש בידינו עדויות משנת 1860: זוהי תקופה, שבה עלה בפעם נוספת, ולזמן קצר, מעמדו הכלכלי של העמק עקב המחסור העולמי בכותנה, שנגרם בעטייה של מלחמת האזרחים באמריקה. אנגליה, אשר נפגעה מניתוק ממקור אספקתו של חומר גלם חיוני זה לכלכלתה, שילמה סכומי כסף גדולים לבעלי-מקורות אספקה אלטרנטיביים. סוחרים יהודיים מדמשק גילו יזמה ועודדו פלאחים לגדל בשבילם כותנה בעמק החולה תמורת סכומי כסף נכבדים. בעקבות יזמה זו נוספו בעמק כפרים, שפרנסתם התבססה על גידולי הכותנה.¹⁴ בהסתמך על הניסיון המוצלח לגידול הכותנה בתקופה העות'מנית – התקיימו מגעים באמצע שנות ה-20 של המאה ה-20 להפוך את זיכיון החולה למרכז לגידולי-כותנה – על בסיס כלכלי וכשותפות בין חברה בריטית-צרפתית לבעלי הזיכיון

הערבים¹⁵. גם החברה האימפריאלית הבריטית לכותנה גילתה עניין בויכיון החולה – כדי לאפשר בו גידולי כותנה¹⁶.

תושבים חדשים הגיעו לעמק החולה בשנות ה-60 של המאה ה-19; אלו הם המוגרבים, שבאו לאזור בעקבות מנהיגם, עבד-אל-קאדר אל-חוסייני, שעמד במשך כ-15 שנים בראש המרד האלג'ירי כנגד צרפת. הוא הושם במעצר ב-1842 בצרפת, ב-1853 שוחרר ועבר לדמשק, ובה התגורר כל שארית ימיו במעמד מכובד. בשבתו בדמשק רכש קרקעות רבות, וביניהן מאדמות עמק החולה; רוב המוגרבים, שהגיעו לארץ ישראל, יושבו בידי התורכים בכפרים ברמות הגליל התחתון, כאשר הם מקבלים בעלות רק על מחצית הקרקעות; השאר נשארו בבעלות מנהיגם, ועובדו על-ידיהם כאריסיו. חלק ממעריציו ייסדו בעמק החולה את הכפרים: תליל וחוסיינה¹⁷, שמקומם ליד חולתה של ימינו. כפרים אלו לא נכללו בשטח, שנהפך ברבות הימים ל"ויכיון החולה". חשיבות מיוחדת יש להשפעתו של האמיר בשטח החולה בשל הקשרים בינו לבין משפחת עבו מצפת, שעל פעילות אנשיה בעמק החולה נעמוד בהמשך, ובשל טענתם של הצרפתים לאינטרסים שלהם באזור בהיותו שייך לבעלי נתיבות סורית. את הטענות הללו העלו הצרפתים בעת תיחומו של "גבול הצפון" – כמשקל נגד לייצוג האינטרסים הציוניים באזור על-ידי הבריטים¹⁸.

ב-1877 נערך סקר בעמק על-ידי H.H. Kichener, ונמצא שחלה בו נסיגה גדולה בהתיישבות. הדבר התבטא בכך ששטחים רבים יותר מבעבר כוסו בביצה, ומספר התושבים בעמק קטן במידה רבה¹⁹.

ג. עיסוקיהם ופרנסותיהם של תושבי עמק החולה במאה ה-י"ט

העמק משך אליו מתיישבים או דחה אותם בהתאם לכוחו לפרנסם. ברבע האחרון של המאה ה-י"ט מצוי בעמק השבט "ערב א-זבד", ומסורת בידם שבאו לאיזור ממצרים. ייתכן שהם הפלאחים, שהובאו על-ידי איברהים פחה בשנות ה-30 של המאה ובמשך הזמן נטמעו בין שאר התושבים בעמק. הכינוי הכללי, שניתן לכל תושבי ביצת החולה היה "ע'וארנים": הם היו מעין אספסוף של פלאחים ושחורים, השוכנים באוהלי גומא²⁰, עוסקים בגידולי חיטה, תירס ומין אורז אדום. בקיץ היו נוהגים לגדל דורה והיו מתפרנסים גם מרעיית ג'מוסים ומדג²¹.

קליעת מחצלות, שהיו המצע העיקרי של תושבי הארץ הפלאחים, פרנסה את תושבי ביצת החולה, שהפכה להיות המרכז הגדול ביותר בארץ ישראל לייצור מחצלות. ידועות ביותר המחצלות שנעשו מגומא הפפירוס ונקלעו באופן המיוחד והמאפיין רק את אזור החולה – בנולים אנכיים, לעומת נולים אופקיים, שהשתמשו בהם ביתר חלקי הארץ²².

מניסיונות ההתיישבות, שנעשו בעמק החולה מאמצע המאה ה-י"ט, בעיקר – בעידודו של איברהים פחה – אנו למדים, שהיזמה לשיקומו של העמק הייתה מתוכננת, מאורגנת ומלווה בשינויים סוציאליים ומדיניים, שהתרחשו בארץ ישראל כולה. לא הייתה זו תופעה מקרית, שמקורה בתפיסת שטח ריק מאדם להתיישבות חקלאית, אלא יזמה מטעם רשויות הממשל, שתכננו הסדר חדש של השקיה וניקוז

ראשית ההתנחלות היהודית בעמק החולה בשלהי המאה הי"ט

האיזור כדי להבריאו. אף-על-פי שהתוצאות הראשוניות היו חיוביות, הן נשארו ללא המשך, ולכן נכשלה היזמה כולה עם גירושו של איברהים פחה מהארץ. מובן, שגם הרכבם הסוציאלי של תושבי החולה במאה ה-י"ט (היותם מנידחי החברה, או פלאחים מצריים, שאולצו להעתיק את מגוריהם לאיזור, או עריקים מהצבא, שלא מצאו כל אפשרות אחרת לקיום, פרט לזו שבביצה הממארת של החולה) – היווה גורם לירידתו של העמק – לאחר תנופת הפיתוח הראשונה שאפיינה אותו. השלטונות העותמנים שחזרו לאזור לא גילו עניין בהמשך פיתוחו, עד לשלב, שבו נהפך העמק לרכוש האישי של הסולטן סמוך לסוף המאה ה-י"ט.²³

ד. משפחת עבו – ראשית רכישת קרקעות בחולה ע"י יהודים

האמירים, תושבי בירות ודמשק, קנו בעלות על שטחים נרחבים מאדמות החולה ומהרי נפתלי בשתי צורות: א) על-ידי השתלטות דה-פאקטו על אדמות נטושות וניצול החוק העותמני, שקבע, שהמעבד אדמת מואת (קרקעות מתות, קרקעות הפקר) וגורם להחייאתה עי"כ – זכאי לקבל בעלות עליה; ב) או בדרכי תרמית וכפייה, שהתפתחו לאחר פרסום "חוק הקרקעות (1858)"; חוק זה דרש רישום הבעלויות על הקרקע בספרי האחוזה. הפלאחים, שרצו להימנע ממגע עם השלטונות העותמנים – קשר, שעלול היה להכביד עליהם בעיקר בענייני תשלום מיסים ובגיוס לצבא הסולטן – ביקשו מהאפנדים לרשום את נחלאותיהם על שמם בספרי האחוזה ועל-ידי כך ליהנות מהגנתם. על-ידי כך נהפכו הפלאחים במרוצת הזמן לאריסייהם של האפנדים, שנחשבו מבחינה חוקית לבעלי הקרקעות.²⁴

משפחת עבו, שהייתה מקורבת לאמיר עבד אל-קאדר אל-חוסייני כבר בזמן שהותו באלג'יר, נאלצה בשל סיבה זו לעזוב את מקום מגוריה, שהרי הממשל הצרפתי הצר את צעדיה בגין קשריה עם מנהיג המרד. משפחה זו הגיעה לצפת, חידשה את קשריה עם האמיר והמשיכה לשותף עימו פעולה וליהנות מחסותו ומהגנתו בכל הקשור לפעילותה ברכישת קרקעות.

במשך הזמן הכירו מדינאי צרפת, שעסקו בענייני המזרח התיכון, בחשיבות משפחת עבו וביתרון, שעשוי לצמוח לאינטרסים הצרפתיים מקשריה המרובים. לכן הם מינו אותם לקונסולים של צרפת בצפון ארץ ישראל.²⁵

שיטה דומה לזו של האמירים הערביים נקטו גם בני משפחת עבו בהשתלטם על שטחי קרקעות נרחבים באזור הגליל. הם לא היססו לנצל את חסותו של האמיר הפרוסה עליהם ואת מעמדם כנתינים וכקונסולים צרפתיים, הזכאים ליהנות מזכויות יתר בהתאם להסכמי הקפיטולאציות – כדי להגדיל את הרכוש הקרקעי שברשותם למטרות רווח גרידא²⁶; בין השאר הם השתלטו על נחלאותיו של השבט הבדואי "א-זבד", ששכן בדרום עמק החולה ושלט בקרקעות האיזור בזכות החזקה, שהייתה בידם על הקרקע מתוקף עיבודה על-ידי אבות אבותיהם. בני השבט פנו לאחים עבו, שמעמדם הרם היה ידוע להם – בעקבות פרסום חוק הקרקעות (1858), וביקשו להציג את עצמם בפני הרשויות העותמניות כבעלי הקרקע. זאת – כדי להימנע ממגע עם השלטונות, אשר מתוצאותיו חששו.²⁷ את הקרקעות, שעברו לבעלות

משפחת עבו ונרשמו כדין על שמם בספרי הקרקעות, עיבדו בני משפחת מזרחי מצפת, וזאת הייתה הנוכחות היהודית הראשונה בפועל באדמות עמק החולה. זמנה – שנת 1872 לערך.²⁸

ה. תכניות התיישבות של יהודים בעמק החולה בשלהי המאה ה-19

תכנית ראשונה ליישוב עמק החולה על-ידי יהודים יצאה מחוגי היישוב-הישן, והיא קשורה בשמו של ר' שמואל שולמן מצפת²⁹, שהגה את רעיון הקמת היישוב היהודי על אדמות הג'יפתליק ביריחו – תכנית, שזכתה להיענות מרובה ואף לעידודו של הסולטן³⁰. ההד החיובי ליישובה של ארץ ישראל על בסיס של פרודוקטיביזציה והצטרפותם של יהודים רבים מחובבי ציון ברומניה ובני היישוב הישן בארץ לתכניתו – הניעו אותו להרחיב את היריעה ולהציע כשלב ב' את יישובם של היהודים הנותרים מתכנית-יריחו על הג'יפתליק של עמק החולה³¹.

יוזמה שנייה ליישוב יהודים בעמק החולה – מקורה בנציגם של חובבי ציון, דוד משה שוב, וכשלונה כרוך בכישלון תכניתו של שולמן. מנהיגי "הקהל" בקושטא, בראשות הרב הראשי החכם באשי, ר' משה הלוי, ורופאו האישי של השולטן, אליאס פחה אפנדי, שנתבקשו על-ידי מ"ד שוב להשתדל ולהשיג את הקרקעות למען המתיישבים, אשר ייצג מ"ד שוב חינם אין כסף, המליצו בפניו לגנוז את תכניתו בשל הקשיים הרבים הטמונים בחובה:

(א) אם תקבלו את אדמת הסולטן ולא תצליחו ח"ו, ואז יהיה בזה חילול שם ישראל, וסרה מעלינו אמונת הסולטן, ולא נוכל לבקש עוד שום דבר בעדכם.

(ב) ...כמו שאירע לאחד מבני צפת, הר"ר שמואל שולמן, אשר השתדל על דינו ויקבל פירמאן מהסולטן להושיב 400 משפחות מילידי ארץ ישראל על אדמת הג'יפתליק מסביב ליריחו, ועכשיו מבלי היכולת ליסד שם יישוב נתבטל העניין. ולפי מצב הארץ עכשיו, אין לחשוב ע"ד (על דבר) ייסוד יישוב חדש במקום הרחוק מהיישוב הישן.

(ג) אם תהיו מוכרחים לתת חומש מן התבואה, כי רק בתנאי זה יתנו לכם אדמה, ועלה לכם הדבר יותר מאשר אם תקנו מן התבואה, כי רק בתנאי זה יתנו לכם אדמה, ועלה לכם הדבר יותר מאשר אם תקנו האדמה בכספכם אתם, כי לפי מחיר האדמה עתה בארץ ישראל, יכולים אתם לקנות אדמה טובה בזול בקרב היישוב...³²

תכנית נוספת לייבוש ביצות עמק החולה וליישובו על-ידי יהודים – מקורה במאיר טובנהויז, שעקר

ראשית ההתנחלות היהודית בעמק החולה בשלהי המאה הי"ט

מירושלים לצפת בשנות ה-80 של המאה ה-י"ט והיה סופר "הצפירה", שחתם על מאמריו בשם "הצופה מן הגליל"³³; הוא הציג את תכניותיו בפני האציל, לורנס אוליפנט³⁴. כשותף נוסף ובן-ברית לרעיונם הצטרף המשורר, נפתלי הרץ אימבר³⁵. לדברי טובנהויז, תמך בהתלהבות בתכניתו גם הסופר וההיסטוריון יעבץ, אשר התקרב לנושא בעקבות ריבוי השיחות ביניהם בעניין, הוא אף פרסם מאמר, המרחיב את הדיבור על ייבוש ביצות החולה³⁶.

הרקע לתכניתו של טובנהויז שזור בנימים רומנטיים ובתיאורים על נופו המרהיב וסגולותיו הטבעיים של האזור. טובנהויז האמין, שהמפתח להתחדשותו של היישוב היהודי בגליל העליון ועלייתו למדרגת חשיבות, כפי שהיה בתקופת הבית השני, כרוכים בייבושו ובהבראתו של עמק החולה. גם ליזמה זו – כלקודמותיה – לא היו תוצאות מעשיות³⁷.

ו. "יסוד המעלה" – התיישבות יהודית ראשונה בעמק החולה

מתוך התלהבות ממראה עיניים ובלי לבדוק את טיב הקרקעות – נתפתו שליחי אגודת חובבי ציון: מ"ד שוב, נציג האגודה ממזריטש, ופישל שולמן, נציג האגודה מבריסק, לקנות את קרקעותיהם של האחים עבו בעמק החולה. אף-על-פי שהקונים לא הכירו את התנאים הפיזיים של ארץ ישראל, וקל וחומר לא היו מודעים למצב המשפטי בכל הקשור לחוקי-הקרקעות באימפריה העותמנית, הם לא שעו לאזהרותיהם של תושבי צפת על הסכנה, הנשקפת להם בהתיישבות בסמיכות לביצת החולה. נציגי האגודות סברו, שהצפתיים מוציאים דיבה רעה, הנובעת ממשטמתם את רעיון יישוב ארץ-ישראל על-ידי עבודת אדמה, – כיוון שהם חוששים, פן יזיק הדבר לחלוקה שעליה פרנסתם³⁸.

ייתכן ששליחי אגודות חובבי ציון ראו בקנייה זו תחליף לרצונם המקורי לרכוש את הג'יפתליק של החולה מידי השולטן – פעולה, שנמנעה, כאמור, בהתערבותם של פרנסי הקהל בקושטא³⁹. כמו כן שמו הרוכשים מבטחם במשפחת עבו, בעלת המעמד וההשפעה באזור, והיו משוכנעים, שרכישת אלפיים וחמש מאות הדונמים מידם תבצע ללא סיבוכים כלשהם⁴⁰.

בעטייה של המלריה, שהייתה נפוצה בעמק, ניסו בני משפחת עבו כמה פעמים בעבר למכור את נחלתם לנציגי אגודות חובבי ציון, כגון יחיאל ברי"ל, כאשר הם דואגים להדגיש, שמניעים הבסיסי הוא הרצון לקדם את יישובה של ארץ-ישראל⁴¹. למעשה, היו שיקוליהם מסחריים גרידא. עד מהרה נתגלה סכסוך בין המוכר, יעקב חי עבו – לקונים, שהתמקד בעניין התחייבותו לרשום את הקרקעות בקושנים על שמם. הסתבר, שאין הוא יכול הן לבצע את הרישום מבחינת החוק העותמני, והן בשל עוינותו של מושל צפת; ולאחר שהוסרו מכשולים אלו, לא התרצה עבו לרשום את בעלותם על הקרקעות בלי לקבל דמי טרחה נוספים – עניין, שנגד את ההסכם עם המתיישבים⁴².

קלונמוס זאב ויסוצקי, שיצא ב-1885 לסיור בארץ ישראל בשליחותן של אגודות חובבי ציון, מתאר ברשימותיו את הקשיים והתלאות, שפקדו את מתיישיבי יסוד המעלה בעטייה של משפחת עבו:

"כה נסבך דבר יסוד המעלה - באשמת אנשים, שקנו ולא ידעו מה הם קונים, או באשמת אדם פרטי, שרצה להרוויח ולא הביט על טובת הכלל. וכה מסרו להי"ח (ליעקב חי עבו. הערתי - י"צ) את הכסף ויחליף דבריו כרצונו, ולא אדע, איזה דרך אבחר לי לצאת מן המבוכה הזאת..."⁴³.

ויסוצקי פנה לגורמים רבים, וביניהם לאוליפנט, לפינס ולי' וואמזער - מנהל זכרון יעקב מטעם הברון - בבקשת עזרה לקידום מתן הקושנים למתיישבים⁴⁴; ככל הנראה, נתקלו מאמצייהם בחוסר שיתוף פעולה מצידו של יעקב חי עבו, שוויסוצקי מכנה אותו בשל כך "הנוכל יעקב חי"⁴⁵. הקושנים ניתנו לבסוף למתיישבי יסוד המעלה כעבור חמש שנים מעלותם על הקרקע, וזאת - לאחר מאמצים מרובים, שהיו כרוכים בקבלת נתינות עותומנית על-ידי המתיישבים, בהפעלת השפעתם של אישים שונים על הממשל, בתשלומי "בקשיש" לאנשי ממשל תורכיים ובלחץ כבד, שהופעל על משפחת עבו לכבד את התחייבויותיה למתיישבים⁴⁶. רוטשילד, שביקר באזור בתרמ"ז והתרשם עמוקות מראשוניותו של הנוף בעמק החולה ומהתלאות המרובות, שפקדו את מתיישבי יסוד המעלה⁴⁷, החליט לקחת את המושבה תחת חסותו⁴⁸. עקב פעילותו הזריזה של יהושע אוסוביציקי, פקיד הברון, נרכשו ב-1888 כמה אלפי דונמים נוספים למושבה מאדמות הכפרים עלמא ומרוסיה. קרקעות אלה הגדילו את שטח הנטיעות ושחררו מאדמות השפלה של המושבה לגידולי שדה⁴⁹.

ז' - סיכום

היישוב היהודי הראשון בעמק החולה היה המושבה יסוד המעלה. מתיישביה נתקלו בכל אותן בעיות, שאפיינו את רכישת הקרקעות וההתיישבות היהודית בתקופה העותמנית; הם אף נתנסו בטעמם של ניגודי אינטרסים ובפער בציפיות בינם לבין יהודים אחרים, שמנעו את ביצועה התקין של תכניתם. ענין זה חזר על עצמו באופנים שונים גם במהלך המו"מ הארוך לרכישת זיכיון החולה, שהתנהל בשנות ה-20 וה-30. קרבת יסוד המעלה לזיכיון החולה הניעה את המתיישבים להשתדל ולקבלו בחכירה מהסולטן. מעורבותו של רוטשילד במושבה יסוד המעלה הייתה הצעד הראשון בפעילותו רבת השנים למען השגת הזיכיון.

עמק החולה מיקד את תשומת ליבם של היהודים אליו וקסם להם כאתר התיישבות. תכניות רבות נהגו כיצד להפוך את ביצותיו המחליאות לגן-פורה, וניסיונות אחדים נעשו על-ידי בני היישוב הישן לרכוש מאדמותיו. עם ראשית העליות הציוניות נמשכו באופן תדיר הניסיונות להתנחל בעמק, והתבטאו במאמצים חוזרים ונשנים להשיג את "זיכיון החולה" - עם העמדתו לחכירה או למכירה על-ידי הרשויות העותומניות. לבסוף בנובמבר 1934 נרכש הזיכיון על-ידי יהושע חנקין בשם "חברת הכשרת היישוב" והיה לגולת הכותרת של ההתיישבות היהודית-הציונית בגליל העליון, הוא נחשב להישג מדיני והתיישבותי

הערות ומראי מקומות

1. Great Britain C.O. Palestine Report on Immigration' Land Settlement and Development by John Hope Simpson, (London, 1930. Comd 3686) p.18
2. י" קרמון, עמק החולה הצפוני. ירושלים, הוצאת האוניברסיטה העברית, תשט"ז, מבוא.
3. בראיון שקיימתי עם נחום הורוביץ, מנהלו הראשון של זכיון החולה, בתאריך 3.11.1984, הוא מסר לי אינפורמציה זו בהתבסס על מדידות, שנעשו על-ידי חברת הכשרת היישוב עם קבלת הזיכיון.
4. י" ציטרין, תולדות זכיון החולה – פרק ביישובו של הגליל העליון, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ז, פרק ג.
5. (א) "מעריב" י"ד באייר, ה'תשמ"ו (23.5.86) עמ' 5 – ידיעה בדבר חשיפתו של כפר מהתקופה הכלכוליתית;
(ב) י" קרמון, שם, עמ' 50-66. מתאר קיומה של תרבות חומרית והתישבות רצופה בעמק למן התקופות הפרה-היסטוריות.
6. י" אהרוני, א"י בתקופת המקרא – גאוגרפיה היסטורית, ירושלים, הוצאת מוסד ביאליק, תשכ"ג, חלק ב' פרק ג'.
7. יוספוס פלביוס, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, הוצאת מסדה, ת"א, 1964. ספר רביעי פרק א, פסקה א'.
8. ארכיון אבא-חושי (באוניברסיטת חיפה): ארכיון פנחס כהן, תיק מס' 8-10-3.
9. פנחס כהן בוטניקאי (על שמו נקרא גן החיות של חיפה). הוא עסק רבות בסיוור נוסף בא"י ובעבר הירדן. בארכיונו – אוסף גדול של פנקסי טיולים החל מ-1918.
10. י" דרווי, ההיסטוריוגרפיה הממלוכית ותרומתה לתולדות א"י, קתדרה מס' 1, (אלול תשל"ז), עמ' 131.
11. א' יערי, זכרונות א"י, חלק א', רמת גן, הוצאת מסדה, 1974, עמ' 536.
12. עפ"י עדותו של יצחק חנקין, מראשוני השומרים העבריים בזכיון החולה, בראיון שקיימתי עימו ב-3.11.84.
13. (א) א"ב הורוביץ, מ"י אלון (עורכים), סקר הגליל העליון המזרחי, חיפה, הוצאת הטכניון, 1963, עמ' 9-8.
(ב) י" קרמון, שם, בעמ' 60 מביא רשימה של 16 נוסעים אירופאיים, שעברו בעמק בין השנים: 1806-1875, והשאירו עדויות בכתב על יושביו ועל יישובו של האיזור.
(ג) י" בן אריה, ספרות הנוסעים המערביים לא"י במאה ה-י"ט כמקור היסטוריה וכתופעה תרבותית, קתדרה, 40, (תמוז תשמ"ו), עמ' 159-188.
14. (ד) ש' שמיר, מתי התחילה העת החדשה בתולדות א"י?, קתדרה, 40, (תמוז תשמ"ו), עמ' 138-158. הערכה לפועלו של איברהים פחה בא"י.
15. (ה) Y. Karmon, Settlement of Northern Valley Israel Exploration Journal, (1953), pp. 4-25.
16. י" ברטל, "שתי איגרות מיהודי הגליל לסיר משה מונטיפיורי בענייני חקלאות – תר"ט (1849), קתדרה מספר 2, (חשון תשל"ז) עמ' 141-152. האיגרת המתיחסת לענייננו היא 63.576 מכתב-יד מונטיפיורי, ובה מפורטות בקשותיהם כמו רכישת טחנת קמח ליד מעין עין-מלחה, זכויות דייג וכיו"ב.

14. א"ב אלון ומ"י הורוביץ (עורכים), שם, שם.
Y. Karmon, Ibid, pp. 11-12.
15. גנוך המדינה, חטיבה ארכיונית מספר 2 (המזכירות הראשית), תיק: ADM 3/16/16 230, אפריל 1925. (להלן ג"מ).
16. גה"מ, שם. התכתבויות בין C. Farrer ממחלקת המסחר עם ארצות-חוץ שבמשרד המושבות עם החברה האימפריאלית הבריטית לכותנה.
17. (א) א"ל אבינרי, ההתיישבות היהודית וטענת הנישול (1878-1948); הוצאת מכון טבנקין, תש"ם, ע' 16 (להלן: א"ל אבינרי, טענת הנישול).
(ב) י' הרוזן, חזון התנחלותנו בגליל, ירושלים, הוצאת מוסד הרב קוק, 1971, עמ' 236.
- (ג) א' ביתן, תמורות יישוביות בגליל התחתון המזרחי 1800-1978, ירושלים, הוצאת יד יצחק בן צבי, תשמ"ב, עמ' 143-144.
18. על עמדת הצרפתים ביחס לשאיפות היהודים לרכוש את זכיון החולה, ראה י' ציטרין, שם, בפרק ה' סעיף ה'. על עמדתם בשאלת תיחום הגבולות – ראה בפרק ג' סעיף ב'.
19. Y. Karmon, Ibid, pp. 12-13.
20. בראיון, שקיימתי עם יצחק חנקין, הוא סיפר לי, שתושבי החולה נקראו "ע'ורנים" (שיבוש "מעורנה"), ושםם בא מהוראת "עור" דהיינו ערוץ (הירדן). אלה היו כושים נפוחי בטן בשל המלריה הקשה שבאיזור; וידוע באזור, שהם היו תושבים ותיקים מאוד בחולה. עיקר יישובם היה ממש בתוך שטח הביצות, כי שם מצאו מחסה מפני התקפות הבדואים עליהם. הם היו פסיביים מאוד, וכאשר פרצה ביניהם תגרה המלווה באלימות פיסית, נמנעו מלפגוע איש לרעהו באיזור הבטן, היות והטחול הפגוע מהמלריה עלול היה להיקרע מכל פגיעה קלה בו ולגרום למוות מיידי.
21. א' יערי, שם, ע' 535.
22. ש' אביצור, חיי יומיום בא"י במאה ה-י"ט, ירושלים, הוצאת רובינשטיין ועם הספר, תשל"ו, עמ' 258. להלן: ש' אביצור, חיי יומיום.
23. י' קרמון, שם, עמ' 66.
24. (א) א"ל אבינרי, טענת הנישול, עמ' 236-237.
- (ב) ק' שטיין, התפתחויות בכלכלה הכפרית הערבית בא"י (1917-1930) ומשמעויותיהן החברתיות והפוליטיות, קתדרה, 41, (תשרי תשמ"ז), עמ' 139-140.
25. י' הרוזן, שם, עמ' 236-237.
26. יחיאל ברי"ל, יסוד המעלה, א', מגנצא, בהוצאת המחבר, תרמ"ג. עמ' 99.
27. א' יערי, שם, עמ' 537.
28. המגיד, 23, 20/6/1883 מצטט כתבה, שנדפסה במקורה ב: "The Jewish Chronicle", No 740, June 8, 1883. ובה כתוב לאמור: "הקולוניא במי-מרום, שנוסדה לפני י"א שנים ע"י יהודים ספרדיים מצפת, אשר גמרו בדעתם לחיות עצמם מעבודת הקרקע...". בפועל היו בני משפחת מזרחי אריסיהם של משפחת עבו, ויש הגומה רבה בתיאור התיישבותם כ"קולוניא".
29. שמואל שולמן (1843-1900). ב-1850 התיישב בצפת. סופר סת"ם. החשוב בציירי המיקרוגרפיות בא"י.
30. המגיד, ט' ניסן תרמ"ב (29/3/1882).
31. המגיד, י"א תמוז תרמ"ב (26/6/1882).
32. משה דוד שוב, זכרונות לבית דויד, ירושלים, הוצאת ראובן מס, תשל"ג, עמ' סב-סג.
33. מאיר טובנהויז (1865-1937) נולד בי-ם. לאחר נישואיו עבר להתגורר בצפת. עסקן ואיש ציבור. תלמיד ישיבות,

ראשית ההתנחלות היהודית בעמק החולה בשלהי המאה הי"ט

- אשר השתלם גם בלימודים כלליים. פרסם כתבות רבות ב"הצפירה". בנוגע לענייננו פרסם בין השאר: בהצפירה, 115, י"ז סיון תר"ן (1890), עמ' 480; וכן בגליונות 116-117.
- המגיד, 18, כ"ט ניסן תרנ"א (1891), עמ' 142.
34. לורנס אוליפנט (1829-1888). נולד בקייפטאון. דיפלומט, מיסטיקן, סופר ונוסע אנגלי; רחבעם זאבי (מהדיר), חיפה, תשל"ו.
35. נפתלי הרץ אימבר (1850-1909) נקשר לחיבת ציון. ב-1882 פגש את אוליפנט בקושטא וחי עימו בחיפה כמזכירו מ-1882-1887, ג' ירדני: "יומני נ"ה אימבר" מאסף הציונות, א' (תשל"ל), עמ' 357-463.
36. א' טובנהויז, בנתיב היחיד, חיפה, הוצאת מצודה, תשי"ט, עמ' 48.
37. א' טובנהויז, שם, עמ' 138-140, מציין, שטובנהויז מאיר (אביו) ואוליפנט הכינו תכניות עם מפרטים ספציפיים, שהיו שמורים בארכיונו של אוליפנט. כמו-כן הוא מציין את סיוריו הרבים של נ"ה אימבר בעמק החולה.
38. א' יערי, שם, עמ' 536-538.
39. על הפיכתן של קרקעות מעמק החולה לאדמות סולטן והמשמעויות שנבעו מכך, ראה י' ציטרין, שם, בפרק ב'.
40. א' יערי, שם, עמ' 538.
41. יחיאל ברי"ל, שם, שם.
42. קלונמוס זאב ויסוצקי, קבוצת מכתבים שנשלחו לאנשי שם בעניין יישוב א"י, ירושלים, הוצאת יד יצחק בן צבי, תשמ"א. עמ' 146-314.
43. ק"ו ויסוצקי, שם, עמ' 177-188.
44. ק"ו ויסוצקי, שם, עמ' 84-185 ועמ' 261-262.
45. ק"ו ויסוצקי, שם, עמ' 272.
46. (א) ש' לסקוב, "גזרות התורכים בלמו את העלייה הראשונה באיבה", בתוך: ש' סטמפלר (עורך), היישוב בעת החדשה, (קובץ מאמרים), בהוצאת משהב"ט תשמ"ג. עמ' 59.
- (ב) י' הרוזן, שם, עמ' 239-241, מציין את העזרה המרובה, שהושיטו בני משפחת עבו להתיישבות היהודית באזור החולה, כולל לאנשי יסוד המעלה. נראה לנו, שאין לקבל גירסתו לאור הממצאים שהצגנו.
47. מ' סמילנסקי, כתבי סמילנסקי - זכרונות, כרך ח', תל-אביב, הוצאת התאחדות האיכרים, תרצ"ה. מספר על תנאי חייהם הקשים של מתישבי יסוד המעלה, בטרם לקחם הברון תחת חסותו. הייתה להם הרגשה "רובינזונית ... אנשי המקום בדואים נודדים בתלבושת האדם הראשון ובפיהם דיבור של פראים למחצה - מבטאים בודדים וקצרים ... וביצת החולה כאילו פתחה פיה לבלעך חיים...." (עמ' 174).
48. י' הרוזן, שם, עמ' 251-253.
49. ש' שאמה, בית רוטשילד וא"י, ירושלים, הוצאת מגנס, תש"ם, עמ' 99.
50. ד' בן גוריון, זכרונות, כרך שני, 1934-1935, תל-אביב, הוצאת עם עובד, 1972.

יצחק ציריין